

TURISTIČKI POTENCIJALI CRKAVA BRVNARA U ZLATIBORSKOM OKRUGU

Dr Ana Kostić¹

¹Odeljenje za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, SRBIJA,
anchikostic@gmail.com

Abstract: *In terms of cultural and historical monuments, the Zlatibor district is characterized by several wooden churches. They belong to a group of religious buildings that were built in the late 18th and early 19th centuries in the special cultural, social and political conditions of the life of the Serbian people. This group of religious objects, in comparison to the others that were built at the same time in the rest of Serbia, are distinguished by its special architectural features, specificity in its decoration and interior design. Their builders were locals or famous tajphs form Osat in Bosnia, and the painters who decorated their interiors were prominent zographs of that time like Lazovic, Mihajlovic and others. The paper emphasizes their artistic and cultural values with the aim of their better promotion and exploitation for the purpose of completing the tourist offer of the Zlatibor district.*

Кljučне речи: *Crkve brvnare, Zlatiborski okrug, Osačanski neimari, Lazovići, Mihajlović, Posniković*

1. UVOD

Zlatiborski upravni okrug obuhvata grad Užice i opštine Bajinu Baštu, Kosjerić, Požegu, Čajetinu, Arilje, Priboj, Novu Varoš, Prijepolje i Sjenicu. Važan deo kulturnog nasleđa i turističkog potencijala ovog okruga čine crkve brvnare podignute krajem 18. i u prvim decenijama 19. veka u Sevojnu (Užice), Dobroselici (Čajetina), Donjoj Jablanici (Čajetina), Dubu (Bajina Bašta), Gorobilju (Požega), Kućanima (Nova Varoš), Radijevićima (Nova Varoš) i Sečoj Reci (Kosjerić). Na ovom području koje je uvek obilovalo kvalitetnom drvenom građom upravo je do danas i sačuvano najviše crkava brvnara u prvobitnom obliku, među kojima pojedine predstavljaju i najstarije sačuvane primere hramova ovog tipa.

Izgradnja hramova u drvetu predstavlja stariju praksu prisutnu i u ranijim vremenima, od srednjeg veka, od kada kontinuirano traje, do 19. veka. Osim u Srbiji, tokom 19. veka crkve brvnare se grade na širem prostoru Balkana, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Bugarskoj i Rumuniji, ali i na teritoriji Rusije gde ih odlikuju veliki gabariti, složene konstrukcije i veoma dekorativni oblici.[1] Podizanje crkava brvnara krajem osamnaestog i u prvim decenijama devetnaestog veka na teritoriji Srbije predstavljalo je nastavak dotadašnje graditeljske prakse zastupljene na širem prostoru Balkana koja se u prethodnim vekovima razvijala u uslovima ograničene verske slobode pod osmanskim vlašću i jurisdikcijom Vaseljenske patrijaršije.[2] Dostupnost drvene građe i brzina građenja, zakonski okviri za izgradnju i obnovu pravoslavnih hramova u okvirima Osmanskog carstva, te mogućnost lakog rasklapanja objekta i premeštanja na drugo mesto u slučaju nužde, bile su okolnosti koje su omogućavale razvijanje prakse podizanja crkava brvnara tokom ranijih vremena.[3] Ukoliko se izuzme crkva brvnara u Sevojnu izgrađena 1773. godine koja je najstariji hram ovog tipa, vreme nastanka većine hramova podignutih na današnjoj teritoriji Zlatiborskog okruga vezuje se za period formiranja ustaničke države u vreme Prvog i Drugog srpskog ustanka protiv Osmanske vlasti (1804-1815) kao i period ustanovljenja Kneževine Srbije nakon 1830. godine koji je društveno, ekonomski i kulturno predstavljao vrlo dinamičan period srpske novovekovne istorije. U ovom periodu graditeljska delatnost bila je usmerena na obnovu malobrojnih postojećih hramova, kao i ustanovljavanje i izgradnju parohijske mreže podizanjem novih crkava posebno nakon Drugog srpskog ustanka (1815) i dolaska kneza Miloša Obrenovića na vlast kada su se stekli bolji politički i materijalni uslovi.[4] Poboľšano ekonomsko stanje naroda stvorilo je nove mogućnosti za

izgradnju i obnovu manastira i crkava, njihovo opremanje, kao i umetničko ukrašavanje. Većina novopodignutih parohijskih hramova u vremenu nakon 1815. predstavljala je crkve brvnare ili ređe jednobrodne hramove manjih dimenzija građene od trajnijeg materijala.[5] Nakon dobijanja Hatišerifa 1830. godine i verskih sloboda koje su sa njim ostvarene, dolazi do intenzivnijeg usvajanja srednjoevropskih arhitektonskih shvatanja, te se prihvatanjem modela pravoslavnog hrama sa prostora Karlovačke mitropolije koji podrazumeva jednobrodnu podužnu građevinu sa baroknim zvonikom na pročelju, izgradnja crkva brvnara potiskuje u ruralne sredine, a potom i zaustavlja. Tako izgradnja crkava brvnara svoj intenzivni razvoj doživljava zapravo u periodu dvadesetih i tridesetih godina 19. veka kada ih je podignuto više od stotinu, a među kojima značajnu grupu predstavljaju i do danas sačuvani primeri u Zlatiborskom okrugu.

2. CRKVE BRVNARE ZLATIBORSKOG OKRUGA

U opšte karakteristike crkava brvnara spadaju njihove jednobrodne podužne osnove, kameni temelji na koje su postavljeni zidovi od horizontalno ređanih brvana užljebljenih međusobno ili sa drvenim vertikalnim nosačima, te drvena, najčešće strma krovna konstrukcija pokrivena šindrom, klisom ili ćeramidom.[6] Prostorno su podeljene na naos i oltarski prostor dok su crkve brvnare sa tremom, pripratom ili galerijom, koje po svojoj strukturi pripadaju složenim modelima ovog tipa sakralnih objekata retke na teritoriji današnje Srbije.

Na teritoriji Zlatiborskog okruga, a ujedno i u centralnoj Srbiji, među najstarijim crkvama brvnarama je *crkva u Sevojnu*, kod Užica, podignuta 1773. godine. Ovaj hram je u svom izvornom obliku postojao sve do 1996. godine, kada je izgoreo do temelja i ponovo obnovljen po originalnim crtežima i od istog materijala, kada su i svi delovi enterijera i crkvenog inventara koji su se sačuvali vraćeni. Crkva brvnara u Sevojnu, jednostavne arhitekture, postavljena na kamene tesanike po svojoj površini od 58 kvadratnih metara pripada srednjem tipu hramova ove vrste. Zasvedena je poluoblčastim svodom, podeljena na naos i oltar. Talpe su međusobno ukružene uspravnim gredama i spoljnim kosnicima, a šest preloma na oltarskoj apsidi spojeni su u «lastin rep». Vrata su jednostavna, prozori mali i krov od ćeramide. Izvesna duborezna ornamentika ukrašavala je pojedine delove enterijera. Spojevi između šašovaca bili su ukrašeni prepletom i talasastom linijom, dok je sa donje strane «neba» postojao venac čipkasto izrezan u vidu kružića, truglova i pletenice. Ispod toga je daska na kojoj je jednostavan crveno bojen preplet. Za ovu prvobitnu dekoraciju koju je činila i velika rozeta na tavanici, ukrašena geometrijskim i biljnim šarama sa šestokrakom zvezdom u sredini, smatralo se da je nastala u vreme kasnijih obnova crkve poduzetih u vreme kneza Miloša.[7]

Među najstarijim crkvama brvnarama podignutim u ovom kraju je *crkva u Radijevićima* iz 1808. godine, kraj Nove Varoši. Podignuta na teritoriji Osmanskog carstva, kratko se nakon 1809. godine našla na teritoriji Ustaničke države, da bi po slomu ustanka 1813. pa sve do 1912. godine bila van granica Srbije. Po svojim arhitektonskim vrednostima među kojima se izdvajaju njena osnova, zidana apsida i podrum, crkva u Radijevićima spada u jedinstvene sačuvane crkve ovog tipa. Na osnovu letopisa crkvu je podigao sveštenik Vasilije Purić 1808. godine. Crkva počiva na kamenim temeljima koji prate pad terena. Za razliku od uobičajene izdužene jednobrodne osnove crkava brvnara, osnova hrama u Radijevićima je gotovo četvrtasta sa zidovima od talpi i sa polukružnom oltarskom apsidom zidanom od lomljenog kamena što je čini jedinstvenim primerom. Ispod naosa crkve je podrum koji je u središnjem delu pregrađen preko polovine ogradom od talpi i brvana. Ovo je jedinstven primer da crkva ima podrum, a razlozi ovakvog njenog specifičnog arhitektonskog i prostornog rešenja nalaze se u potrebi prilagođavanja zakonima Osmanskog carstva u pogledu dozvola za gradnju i obnavljanje hramova.[8] Predpostavlja se da je hram zapravo trebao da podražava oblik kuće sa podrumom kako bi kao sakralni objekat bio potpuno neočljiv Turcima. Zbog pada terena u podrum se ulazi sa zapadne strane, a u sam hram bočno sa juga i severa. U levom delu podruma nalazi se strmo stepenište koje ga povezuje sa unutrašnjošću hrama. Pod u podrumu je zemljani, u naosu daščani, a u oltaru kameni. Crkva je zasvedena koritastom tavanicom od šašovaca. Krov je srednje strmosti, a nad samom apsidom je polukružan. Prozorski otvori i vrata su jednostavno obrađeni bez posebnih dekorativnih elemenata.[9]

U kratkom naletu obnove i izgradnje hramova koji je obeležio period ustaničke države pod Karađorđem, nakon Prvog srpskog ustanka podignuta je i opremljena *crkva brvnara u Sečoj Reci* kod Kosjerića.[10] Na osnovu dosadašnjih istraživanja istorije ovog hrama smatra se da je podignuta 1809. godine a potom obnovljena verovatno u celosti 1812. godine, iako postoje osnovane indicije da je hram postojao i znatno pre pomenutih godina, izvesno od 1768. godine.[11] Građevina je podignuta na temeljima od krečnjačkih

blokova i sagrađena od pravilno tesanih hrastovih brvana. Crkvu brvnaru u Sečoj Reci specifičnom čini složenost njenog prostornog rasporeda kojeg čine trem, priprata, hor nad pripratim, naos i oltarski prostor što je zapravo jedinstven primer u gradnji crkava brvnara u 19. veku. [12] Pripratu od naosa deli drvena ograda, hor se nalazi iznad priprate i do njega dovode drvene stepenice. Prostor naosa i oltara zasveden je poluobličastim svodom od dasaka. Unutrašnjost crkve osvetljena je sa četiri mala prozorska otvora. Pod je svuda podašćan, osim u priprati, gde je popločan kamenim pločama. Krov je strm i pokriven šindrom i na istočnom i zapadnom delu završen polukružno. Posebnu vrednost sečorečke crkve brvnare čini i dekorativna obrada pojedinih arhitektonskih elemenata, detalja i delova enterijera. Od posebne vrednosti su zapadna vrata hrama koja je 1812. godine 18. (30) avgusta crkvi priložio Marko Dimitrijević iz Bašića, jednog od zaseoka Seče Reke i platio ih 50 cvancika.[13] Nadvratnici i dovratnici su opervazeni floralnim motivima, dok su same vratnice kasetirane i ispunjene kružnim poljima sa cvetnim ornamentom. Severna vrata hrama su po svojoj reprezentativnosti i postupku izrade dekorativnih elemenata identična zapadnim.[14] Ornamentalni detalji floralnog porekla, na nadvratnicima na zapadnim i severnim vratima, izrađeni su od mekog, najverovatnije lipovog drveta i vezivani su za masivne hrastove talpe. U enterijeru hrama posebnu vrednost zavređuje drveni rezbareni polijelej sačinjen od dvaneaset ploča rezbarenih floralnim motivima.

U prirodu ustaničke države, 1810. godine podignuta je i *crkva brvnara u Gorobilju* kod Požege koja je potom stradavši u turskoj odmazdi nakon sloma Prvog srpskog ustanka 1813., tek 1820. godine u potpunosti obnovljena dobivši današnji izgled i prostornu strukturu.[15] I stariji hramovi poput crkava brvnara u Kućanima iz 1780. i u Dubu iz 1792. koji su tokom ustanaka pretrpeli rušenja i oštećenja u potpunosti su obnovljeni dobijajući današnji oblik tokom druge i treće decenije 19. veka. Crkva brvnara u Gorobilju građena je od hrastovih brvana i po svojim dimenzijama spada u manje građevine ove vrste. Pravougaone je osnove sa jasno izdvojenim prostorom priprate, iz koje strmo stepenište vodi na hor, naosom i oltarskim prostorom koji se završava trostranom oltarskom apsidom čiji su uglovi završeni spojevima brvana na «lastin rep». Krov hrama je srednje strmine i pokriven je hrastovom šindrom. U hram se ulazi sa zapada i severa, a unutrašnjost je osvetljena sa tri mala prozorska otvora. Nad pripratim je ravna tavanica, a nad naosom i oltarom je poluobličasta zasvedena šašovicima. Pod je dašćan. Zapadna vrata hrama su dekorativno obrađena sa dva pravougaona polja u središtu i sa po dve floralne rozete sa svake strane.

Crkva brvnara u Dubu kod Bajine Bašte podignuta je prema postojećim izvorima 1792., ali je današnja crkva iz 1826.[16] Po svojoj arhitekturi predstavlja značajnije primere crkava brvnara jer sa površinom od oko stotinak kvadratnih metara spada u veće hramove ovog tipa. Podignuta je na kamenim temeljima na koje je postavljen dvojni red greda, a zidove čine horizontalno poređane talpe između vertikalnih stubova. Pokrivena je strmim krovom prekrivenim sitnijim klisom. Hram prostorno čine trem na zapadnoj strani petostrano završen, naos i oltarski prostor sa trostranom apsidom gde je veza brvana završena na «lastin rep». Trem nosi 16 stubaca koji dekorativno ograđuju trem. Iz trema vodi drveno stepenište na tavan, što je jedinstven slučaj u prostornoj koncepciji crkava brvnara. Za razliku od trema koji je ravno zasveden, prostor naosa i oltara je zasveden poluobličastom tavanicom od šašovaca. Unutrašnjost hrama osvetljena je veoma malim prozorima sa kopcima koji se navlače. Dupsku crkvu posebno čine vrednom detalji dekoracije zapadnih vrata koja su kasetirana motivom šestougaoonih polja u kojima se nalaze ružice, a na dovratnicima i nadvratnicima je geometrijska i biljna stilizovana rezbarija.

Za *crkvu brvnaru u Kućanima* kod Nove Varoši smatra se da potiče iz 1780. godine, a da je obnovljena 1832. godine.[17] Vreme njene gradnje i potonje obnove vezuje se za teritoriju koja je tokom 19. veka bila deo Osmanskog carstva. Crkva je jednostavne jednobrodne onove, građena je od masivnih borovih talpi direktno na zemlji, bez kamenih temeljima kako je uobičajno za hramove ove vrste, a prostorno je čine priprata, naos i oltar završen petougaoonom oltarskom apsidom. Po svojim dimenzijama i površini spada među najmanje crkve ovog tipa. Kako je teren u padu i sam pod crkve sačinjen od kamenih ploča nepravilnog oblika je u padu. Hram je pokriven strmim krovom sa krupnom šindrom. Zapadna vrata su niska i veoma skromno obrađena.

Crkve brvnare u Dobroselici i Donjoj Jablanici podignute su, za razliku od prethodno pomenutih hramova, iz osnove, kao sasvim novi hramovi i predstavljaju deo napora razgranavanja parohijske mreže koji su obeležili vreme prve vladavine kneza Miloš Obrenovića (1815-1830) kada se nastoji da svako naselje dobije svoj hram. *Hram u Dobroselici* u opštini Čajetina je prema zapisu urezanom u brvnu na spoljnoj strani podignut 1821. godine i po dimenzijama spada u najmanje crkve ovog tipa.[18] Podignuta na kamenim temeljima usečenim u teren, sa zidovima od horizontalno ređnih talpi završena je krovom bez strmog nagiba pokrivenim šindrom. Jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom, sastoji se jedino od naosa

i oltarskog prostora. U hram vode dvoja vrata, severna i zapadna, a unutrašnjost je osvetljena uskim i malim prozorima. Hram posebno izdvajaju dekorativna obrada portala i široka streha koja je čitavom dužinom po obodu ukrašena zarezima u obliku krsta. Zapadna vrata su specifično i lepo obrađena prikovanim daščicama formirajući trougaone kasete ispunjene floralnim rezbarenim elementima. *Crkva u Donjoj Jablanici* podignuta je 1838. na kamenim temeljima usečenim u teren, sa zidovima od borovih talpi ređanih horizontalno, pokrivena strmim krovom prekrivenim šindrom. Kao i hram u Dobroselici spada u manje hramove ove vrste i prostorno je podeljen na naos i oltar koji se završava polukružnom otarskom apsidom. Unutrašnjost donjojablaničkog hrama, kao i dobroseličkog je zasvedena poluobičajnim drvenim svodom. Od dekorativnih elemenata posebno se izdvajaju zapadna vrata dekorisana prikovanim daščicama koje obrazuju geometrijske šare. U porti crkve se nalaze sobrašice raspoređene po padini oko hrama koje su podizane neposredno po njegovom završetku o čemu svedoči zapisana 1840. godina na jednoj od njih. Pojedine sobrašice oko crkve su u potpunosti zatvorene, dok su ostale u obliku tremova, na direcima, sa sofom i klupama konstruktivno uklopljenim u gradnju.

Pomenute crkve brvnare u Zlatiborskom okrugu predstavljaju kako po prostornoj koncepciji, dimenzijama, mestu na kom su podignute tako i po dekorativnim elementima specifičnu grupu crkva brvnara u odnosu na ostatak sačuvanih hramova ovog tipa podizanih u drugim oblastima današnje Srbije. Najstariji hramovi poput onih u Sevojnu, Radijevićima, potom Kučanima ukazuju na odlike arhitekture crkava brvnara građenih na teritoriji Osmanskog carstva. Odlikuju ih skromne dimenzije, jednostavne prostorne koncepcije i neupadljivost i u dimenzijama i u dekorativnim oblicima. Posebnu grupaciju po složenosti prostora, tako i dekorativnim elementima u spoljašnjoj obradi predstavljaju crkve brvnare nastale u vreme ustaničke Srbije i potom u Kneževini Srbiji. Počevši od prostorno najsloženijih primera sa tremom, pripratom, galerijom poput crkava brvnara u Sečoj Reci, Gorobilju i Dubu pa do onih jednostavnijih u Dobroselici i Donjoj Jablanici, sve ih karakterise izuzetna dekorativnost pojedinih detalja u spoljašnjoj obradi ili enterijeru pri čemu su zapadna vrata hrama najdekorativnije obrađena ukazujući na umešnost njihovih graditelja.

Graditelji ovih hramova su bili iskusni lokalni majstori kao u slučaju crkva u Dobroselici i Donjoj Jablanici za koje se smatra da su ih izgradili majstori sa Tare uz pomoć lokalnog stanovništva, ili pak osačanski neimari koji su iz istočne Bosne dolazili u Srbiju da grade ne samo crkve, već i druge objekte u drvetu.[19] Crkvu u Dubu i Sečoj Reci gradili su osačanski neimari. Postoji osnovana pretpostavka da su graditelji dupske crkve mogli graditi sečorečku ili da su zapravo neimari koji su 1812. podigli sečorečki hram učestvovali u opsežnoj obnovi dupske crkve 1826. godine.[20] Pored pomenutih brvnara u Dubu i Sečoj Reci, osačanski neimari su gradili i druge crkve brvnare po Srbiji, u Milićinici, Takovu, Ljutovnici, Selevcu i drugde. Dub i Seča Reka su bili na jednom od najkraćih i najkorišćenijih puteva kojima su Osačani dolazili u Srbiju na rad. Neki od graditelja crkava brvnara vremenom su se naseljavali u blizini svojih dela. Tako se u obližnjem zaseoku sela Pološnice kod Kosjerića, Osačani, sačuvalo predanje da su upravo njihovi preci bili graditelji sečorečke crkve.[21] Osačanske tajfe karakteriše specifičan način gradnje i dekorisanja hramova od drveta o čemu svedoče hramovi u Dubu i Sečoj Reci, a kao majstori su bili izuzetno angažovani nakon Drugog srpskog ustanka širom Srbije i cenjeni od strane kneza Miloša koji je neretko koristio njihove usluge za potrebe izgradnje pojedinih svojih ktitorija.

Kada je reč o uređenju enterijera pomenutih crkva brvnara većina se nije očuvala u prvobitnom obliku. Naznačajniji elementi enterijera crkava brvnara Zaltiborskog okruga su ikonostasi koji u većini slučajeva predstavljaju pregrade novijeg datuma na kojima se pak nalaze izuzetno vredne ikonopisne celine nastale u različitom vremenskom periodu od ruke različitih umetnika. Među najstarijim ikonama koje su do danas očuvane u crkvama brvnarama su ikone na ikonostasu crkve brvnare u Radijevićima delo Andrije Rajičevića s kraja 17. veka.[22] To su ikone Isusa Hrista, Bogorodice sa Hristom, Svetog Đorđa, Svetog Petra i Pavla postavljene na improvizovanu ikonostasnu pregradu novijeg datuma izrade. U Radijevićima je ikonu Svetog Nikole naslikao Simeon Lazović, poznati zograf i rodonačelnik slikarske porodice Lazović iz Bjelog Polja.[23] Među starijim sačuvanim delovima ikonostasa su i carske dveri iz crkve brvnare u Dubu koje verovatno potiču iz druge povine 18. veka, delo nepoznatog zografa na kojima su pored Blagovesti prikazani i medaljoni sa poprsjima jevanđelista.[24] U dubskoj crkvi se na ikonostasu nalaze i ruske ikone koje se mogu datovati u 19. vek među kojima su prestone ikone Isusa Hrista i Bogorodice sa Hristom, kao i 6 manjih ikona sa predstavom Bogorodice sa Hristom. U crkvi brvnari u Sečoj Reci najstariji deo ikonostasne celine čine carske dveri sa predstavom Blagovesti i medaljonima sa poprsjima četvorice jevanđelista koje su delo Simeona Lazovića nastale krajem 18. početkom 19. veka. Prema predanju njih je donela i crkvi priložila porodica Obada (Tupajića) iz starog zavičaja – Hercegovine.[25] Na ovom ikonostasu nalaze se i ikone sa predstavama Krštenja, Preobraženja, Vaznesenja, Vaskrsenja i Svete Trojice koje su delo slikara Dimitrija Posnikovića.[26] U crkvi brvnari u Sevojnu među najstarijim delovima

prvobitne ikonostasne pregrade sačuvane su carske dveri i pojedinačne ikone koje nose zapise sa godinama 1772. i 1779. a koje je radio Simeon Lazović.[27] U crkvi je sačuvan i jedan antimins, ispisan grčkim slovima i ubeleženom 1772. godinom. Od raznorodnih ikona na ikonostasu crkve brvnare u Kućanima od posebne vrednosti su carske dveri sa zapisom slikara Simeona Lazovića iz 1780.godine.[28]

Jedina ikonostasna konstrukcija na ovoj teritoriji koja se sačuvala u izvornom obliku je ikonostasna pregrada crkve brvnare u Dobroselici koja je nastala najverovatnije oko 1830. godine. Oltarska pregrada je obojena u plavo i dekorisana rezanim i slikanim ornamentima u crvenoj boji čiji je autor bio poznati zograf Janko Mihailović Moler rodnom iz Dragačeva. Na njoj se osim floralnih motiva koji su jasno referirali na rajsku simboliku ikonostasa, nalaze i rezani geometrijski motivi u vidu petokrake zvezde i rombova. Na ovom ikonostasu Janko Mihailović je oslikao carske dveri sa predstavom Blagovesti i svetih careva Davida i Solomona, ostavivši na njihovoj poleđini svoj potpis sa 1830. godinom kao godinom nastanka. Na ovom ikonostasu prestone ikone Isusa Hrista i Bogorodice delo su zografa Aleksija Lazovića, sina Simeona Lazovića iz Bjelog Polja. Janko Mihailović Moler i njegov sin Sreten Protić Molerović, takođe plodotvoran slikar koji je radio u prvoj polovini 19. veka, oslikali su 1833. ikonostas crkve brvnare u Gorobilju u čijem vremenu nastanka svedoči priložnički zapis braće Zarić na krstu sa Raspećem.[29] Od njihovih ikona na gorobiljskom ikonostasu sačuvane su do danas carske dveri, prestone ikone Bogorodice sa Hristom, krst sa raspećem Hristovim, ikone Bogorodice i svetog Jovana Bogoslova oko krsta, te ikona Svetog Đorđa i Raspeća Hristovog. Ikonostas u crkvi brvnari u Donjoj Jablanici predstavlja kombinaciju raznorodnih ikona nastalih u različito vreme među kojima su od posebnog značaja carske dveri, rad Sretena Protića Molerovića.[30] Prestone ikone Isusa Hrista, Svetog Jovana Preteče i Bogorodice su nastale prema priložničkom zapisu 1851. godine i delo su dobrog i za sada neidentifikovanog zografa, koga su pojedini autori povezivali sa slikarom Dimitrijem Posnikovićem.[31]

Sačuvana ikonostasna konstrukcija crkve brvnare u Dobroselici, kao i pojedinačna ikonopisna dela koja su se do danas sačuvala na improvizovanim oltarskim pregradama iz kasnijeg vremena svedoče o različitim tokovima crkvenog slikarstva od kraja 18. veka do današnjih dana. Pojedinačne ikone i carske dveri koje rade slikari zografi poput Simeona i Aleksija Lazovića, Janka Mihajlovića Molera i Sretena Protića, kao i bogata rezba pojedinih starijih celina ikonostasa kao u crkvi brvnari u Dubu i Sečjoj Reci predstavljaju vredna svedočanstva zografskog modela crkvenog slikarstva koji je bio odlika osmansko-balkanskog kulturnog modela prihvaćenog među hrišćanima na široj teritoriji Balkana pod osmanskom vlašću i jurisdikcijom Vaseljenske patrijaršije, kao i u ustaničkoj Srbiji i Kneževini Srbiji do sredine 19. veka.[32] Pojedine ikone za crkve brvnare zlatiborskog kraja, poput onih koje radi Dimitrije Posniković i pojedini za sada anonimni slikari potiču iz druge polovine 19. veka i reprezentuju akademska kretanja u crkvenom slikarstvu. Među sačuvanim ikonama jedan broj pripada i ruskim importovanim ikonama što takođe rečito govori o vezi srpske i ruske crkve tokom 19. i prvih decenija 20. veka. Do danas sačuvane ikonopisne celine u crkvama brvnarama Zlatiborskog okruga takođe ukazuju i na nekadašnje socijalno i ekonomsko stanje stanovništva ovog kraja. Odabir slikara koji pripadaju grupi viđenijih i plodotvornijih slikara svog vremena poput Lazovića, Molerovića, Protića, Posnikovića prilikom oslikavanja ikona i ikonostasnih celina u crkvama brvnarama pokazuju materijalnu moć lokalnog stanovništva i njegove težnje da bude uključeno u sve glavne tokove crkvene umetnosti svog vremena. Tako su Simeon i Aleksije Lazović, koji su u više crkava brvnara Zlatiborskog okruga ostavili krajem 18. i u prvim decenijama 19. veka svoja ikonopisna dela (Radijevići, Seča Reka, Sevojno, Kućani, Dobroselica) pripadali izuzetno poznatoj i plodotvornoj zografskoj slikarskoj porodici.[33] Oni su radili na širokom prostoru Balkana za potrebe pravoslavnih hrišćana, od Bosne i Hercegovine, Starog Vlaha, Crne Gore, srednje Dalmacije i Srbije. Među njihovim važnijim ostvarenjima su radovi u Pečkoj patrijaršiji, Dečanima, Nikoljcu, Bijelom Polju, Mostaru, Visokom, Sarajevu, Staroj crkvi u Kragujevcu i u pojedinim crkvama užičkog kraja (Sirogojno, Mačkat, Užice).[34] Zografskom modelu crkvenog slikarstva pripadao je i Jeremija Mihajlović, takođe jedan od plodnih slikara, poteklih iz tradicije lokalne Dokmirske škole i kruga Petra Nikolajevića Molera. Osim pomenutih ikonopisnih ostvarenja koja su sačuvana u crkvama brvnarama Zlatiborskog okruga radio je i u crkvama Dragačeva i Moravičkog kraja kao i u crkvama brvnarama u Orešcu, Konaticama, Nemenikućama, Takovu i Cvetkama.[35] Njegov sin, Sreten Protić Molerović radio je u crkvi brvnari u Pranjanima, dveri iz Pridvorice kod Studenice, pojedinačna ikonopisna dela u Gornjem Milanovcu, Prilikama kod Ivanjice i Prilipcu kod Požege i takođe je spadao u značajnije slikare zografe prve polovine 19. veka.[36] Među poznatijim i aktivnijim slikarima druge polovine 19. veka koji su dosta radili u užičkom kraju ostavivši i pojedina ikonopisna dela u crkvama brvnarama bio je Dimitrije Posniković. Pripadao je grupi slikara koji su prešli sa područja Austrije u Kneževinu Srbiju četrdesetih godina 19. veka radi posla, gde se istakao kao jedan od najplodnijih crkvenih slikara. Njegovo slikarstvo pripadalo je

akademske likovnoj praksi zasnovanoj na nazarenskim iskustvima što je bio dominantan model crkvenog slikarstva kroz čitavu drugu polovinu 19. veka. Dobro prihvaćen od strane visoke crkvene hierarhije, nižeg sveštenstva i naručilaca ostvario je veliki broj pojedinačnih ikonopisnih radova i celina zidnog slikarstva na tlu Kneževine Srbije među kojima su crkve u Kolarima, Ivanjici, Užicu, Velikom Gradištu, Rači, Rogačici i na drugim mestima.[37]

3. ZAKLJUČAK

Crkve brvnare u Zlatiborskom okrugu predstavljaju grupu važnih spomenika kulture koji svedoče o burnoj istoriji srpskog naroda krajem 18. i početkom 19. veka. Njihove arhitektonske koncepcije, enterijeri, pojedinačna ikonopisna ostvarenja ili ikonostasne pregrade ih čine izuzetnim umetničkim i kulturnim nasleđem koje rečito govori o tokovima crkvene umetnosti i njenim promenama od poslednjih godina 18. do kraja 19. veka. Ova skupina hramova na teritoriji Zlatiborskog okruga se po mnogim svojim osobenostima, od arhitekture, dekorativnih rezbarenih elementa pa do unutrašnje opreme razlikuje od drugih crkava brvnara koje su u istom i sličnom vremenskom periodu podizane u drugim oblastima Srbije. Ovi hramovi takođe svedoče o ekonomskim mogućnostima, htenjima i umetničkom ukusu lokalnog stanovništva koje ih je gradilo i koje je bilo naručilac bogoslužbenih predmeta, pojedinačnih ikona i ikonostasa. Kao vredna svedočanstva verskih, umetničkih, kulturnih, ekonomskih i socijalnih kretanja devetnaestovekovne Srbije zavređuju posebnu stručnu i naučnu pažnju, kao i pažnju lokalnih zajednica, opštinskih vlasti u svrhe turističke promocije uz neizostavno uvrštatavnje u turističku ponudu Zaltiborskog okruga. Pored poznatih crkava i manastira ove regije i ova grupa spomenika koju čine crkve brvnare u Dobroselici, Donjoj Jablanici, Dubu, Gorobilju, Sečoj Reci, Sevojnu, Kućanima i Radijevićima značajno bi upotpunila ponudu kulturnog i verskog turizma ovog područja.

LITERATURA

- [1] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, Beograd 1962, 91-98; N. Radosavljević, *Crkva brvnara u Sečoj Reci*, Užice 2012.
- [2] O razvoju crkava brvnara u prethodnim vekovima i njihovom poreklu u jednodelnoj kući brvnari Južnih Slovena videti: D. St. Pavlović, *nav. delo*, 9-16; Isti, *Stare crkve brvnare u Srbiji*, Muzeji 6, Beograd 1951, 105-110; Isti, *Crkve brvnare, gaditeljstvo*, u: *Molitva u Gori, crkve brvnare u Srbiji*, prir. R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, Beograd 1994, 21-28.
- [3] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, 32.
- [4] O crkvenim reformama koje je knez Miloš Obrenović sprovodio videti: Đ. Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 1991, 295-352. O ktitorskoj delatnosti kneza Miloša Obrenovića: R. Marković, *Zadužbine kneza Miloša*, Prosvetni pregled LVIII,3-5, Beograd 1942,121-130; D. Strahinjić, *Knez Miloš prema veri i crkvi*, u: *Glasnik Srpske pravoslavne crkve* 10, Beograd 1960, 262-266; D. Kašić, *Rad kneza Miloša na podizanju i obnovi crkava i manastira*, 267-270; B. Vujović, *Umetnost obnovljene Srbije (1879-1848)*, Beograd 1986, 108-115; N. Makuljević, *Crkva u Karanovcu – zadužbina kneza Miloša Obrenovića. Prilog proučavanju odnosa vladarske ideologije i crkvene umetnosti*, Naučni skup Rudo Polje - Karanovac – Kraljevo, Kraljevo 2000. 283-293.
- [5] B. Vujović, *nav. delo*, 102.
- [6] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, 60-70.
- [7] Isto 161-165.
- [8] Više o tome u: M. Mirković, *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću (1459-1766)*, Beograd 1965, 150; N. Radosavljević, *Užičko-valjevska mitropolija 1739-1804*, Valjevo 2000, 52-53, 132.
- [9] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, 160-161.
- [10] Isto, 169;
- [11] M. Jovanović, *Prvoslavna crkva u Knjaževstvu Serbii*, Beograd 1874, 64; N. V. Radosavljević, *Crkva brvnara u Sečoj Reci*, Užice 2012, 10-13, 27-42.
- [12] N. V. Radosavljević, *nav. delo*, 52- 56.
- [13] Isto, 56.

- [14] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, 169.
- [15] Isto, 133.
- [16] Isto, 137; D. Milosavljević, *Crkva brvnara u Dubu*, Užice 1994.
- [17] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, 144; M. Jovanović, *nav. delo*, 64.
- [18] Isto, 136.
- [19] O osačanskim neimarima sa starijom litearturom i izvorima: D. Milosavljević, *Osačanski neimari*, 15-151; Isti: *Stara crkva u Užicu (kulturni značaj, odnosi i uticaji)*, Užice 1991, 67.
- [20] D. Milosavljević, *Crkva brvnara u Dubu*, 75; Isti, *Osačanski neimari*, Beograd 2000, 93-95.
- [21] N. V. Radosavljević, *nav. delo*, 43-44.
- [22] R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *Molitva u gori. Crkve brvnare u Srbiji*, Beograd 1994, 41; D. St. Pavlović, *Kapela iz Amsterdama i Crkva brvnara iz Radijejića*, Saopštenja IX, Beograd 1970, 255-256.
- [23] R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. Delo*, 45.
- [24] Up: Isto, 41; D. Milosavljević, *Crkva brvnara u Dubu*, 121.
- [25] N. V. Radosavljević, *Crkva brvnara u Seloj Reci*, 61; R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. delo*, 44.
- [26] Up: N.V. Radosavljević, *nav. delo*, 63-64.
- [27] R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. delo*, 43; R. Stanić, *Slikarska delatnost Simeona Lazovića u Užičkom kraju*, Užički zbornik 2, Užice 1973, 77-81.
- [28] D. St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, 144; B. Vujović, *Umetnost obnovljene Srbije*, 195; R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. delo*, 43.
- [29] R. Stanić, *Prilog poznavanju dela Janka Mihailovića Molera, Sretena Protića i Aleksija Lazovića*, Zbornik radova Narodnog muzeja 7, Čačak 1976, 134-137.
- [30] R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. delo*, 62.
- [31] Grupa autora, *Zlatibor kroz kulturu i turizam*, Beograd 2014, 95.
- [32] O zografskom modelu ikonopisa i osmansko/balkanskom kulturnom modelu više u: N. Makuljević, *The „zograph“ model of Orthodox painting in Southeast europe 1830-1870*, y: *Balkanica XXXIV*, Belgrade 2004, 385-405; Isti, *Pluralizam privatnosti. Kulturni modeli i privatni život kod Srba u 19. veku*, u: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, prir. N. Makuljević, A. Stolić, Beograd 2006, 17-45.
- [33] O slikarskoj porodici Lazović sa svom starijom literaturom: I. Zarić, *Lazović, Aleksije, slikar (Bijelo Polje 1774-Bijelo Polje 1837)*, u: *Srpski biografski rečnik*, knj. 5, Kv-Mao, Novi Sad 2011, 531-532; Ista, *Lazović Simeon, slikar, sveštenik (Bijelo Polje, oko 1745-Bijelo Polje, 1814/1817)*, u: *Srpski biografski rečnik*, knj. 5, Kv-Mao, Novi Sad 2011, 534-535.
- [34] R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. delo*, 42-44.
- [35] O Jeremiji Mihajloviću više u: B. Vujović, *nav. delo*, 246-248.
- [36] O Sretenu Protiću Moleroviću: Isto, 250-251; R. Stanić, *Konzervatorske beleške*, Zbornik radova Narodnog muzeja 5, Čačak 1974, 17-23; R. Pavićević Popović, D. St. Pavlović, R. Stanić, *nav. delo*, 61-62.
- [37] O Dimitriju Posnikoviću: A. Kostić, *Država, društvo i crkvena umetnost u Kneževini Srbiji (1830-1882)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, Odeljenje za istoriju umetnosti, Beograd 2016, 408-412.